

Туу-Хаах

Харафын үрдүгэр эмиэ харах курдук туртабар хаастаах, манган наскылаах, кылгас ботуой курдук атахтардаах, өрөбүтүгэр мананнаах хап-хара түүлээх ыт оҕотун сана тылланан эрэр Уйбаанчык уол: «Туу-хаах!...Туу-хаах!- диэн ынгыра-ыгыра күнү быһа экирэтэн тахсар.

Маннай түөрт харахтаах ыт оҕотун Түөрт Харах диэн ааттаабыттара, онтулара Уйбаанчык тылынан Туу-Хаахха кубулуйбута.

Туу-хаах күнү быһа Уйбаанчыктыын алаас иһигэр лыабы экирэтэ, аһынаны тутта оонньооллара. Сылайан ханна эмит томтор үрдүгэр дуу, дулба быһыгар дуу охтон түһэн, күн уотугар сылаанньыа-сылаанньыа утууан хаалаллара. Онтон эмиэ ойон туран оонньообутунан бараллара.

Ол сылдьан күөл кытытынаабы талахха мээчик ыйанан турарын көрбүттэрэ.Оччолорго аҕалара онорон биэрбит ынах түүтэ мээчиктэрин сүтэрэн бэйэлэрэ да моһуогура сылдьар кэмнэрэ этэ.Онон үөрэ көтө ол мээчиги туура тардан ылбыттара. Дьэ, доҕоор, мээчик иһиттэн дыһа дыгынаһа, сап саабынаһа баҕайылар тахсыбыттара эбээт! Уйбаанчыктаах мээчиктэрин быраҕан, араастаан куота сатаабыттара да-кынаттаах обургулар куоттарыах бэйэлээх буолуохтара дуо?

Дьиэлэригэр сирэй-харах бөгө буолан, ытаан-сонноон тийбиттэрэ.Эбэлэрэ эмээхсин Уйбаанчык сирэйигэр илиитигэр, көхсүгэр тигээйи тикпит сирдэрин сүөгэйинэн сотуталаабыта.Туу-хаах мунна сэри-сэлтэчи иһэн хаалтын эмиэ сүөгэйинэн сотон биэрбитэ. Туу-хаах оччо аһы илдьэ сылдьыа дуо-ньэлбээриччи салаан кэбиспитэ.

Ыт оҕото Уйбаанчык оронун анныгар утууара. Уолугар ийэтиттэн атын киһи чугаһаары гыннабына,ырдыгыныыра, кыһаммакка утары хааман кэллэхтэринэ, атахтарыгар түһэрэ.

Саамай сөбүлүүр үлэтэ-ынах хомуйуу. Эбэлэрэ туос ыаҕайатын тоҕоноҕор иилиннэрэрэ. Халаачык муоһу көрдүү ыстанара. Ханна да сылдьар буоллун, үрэ-үрэ иннигэр-кэннигэр түһэн, үүрэн аҕалара. Хотон мунугар киирэн, эбээ эмээхсин илиитин-атабын кэтии, кыһаннаһы олооро. Ынаһы ыан бүтэн, мас чохообулга үүт кутан биэрдэхтэринэ, тылынан начаас икки ардыгар чалымнатан кэбиһэрэ уонна топпут-хаммыт быһыынан толоонго оонньоуу ыстанара.

Күһүн хаар туһуутэ, борбуйун көтөхпутун кэннэ, аҕалара Уйбаан тыаҕа илдьэ тахса сылдьыбыта.Туу-хаах ойууру сонно тутта сөбүлээбитэ.Ойуур ыт мунна баппат иһириктэригэр,сыбардарыгар, линкинэс мастарын кэтэбэр туох эрэ сүрдээх улахан кистэлэни ингэринэн турарга дьылыта. Иһирдьэ киирэн истэх айы, ол кистэлэн өссө диригээн иһэрэ.

Туу-хаах букатын атабын анныттан бочугурас көтөн тирилээн тахсыбытыгар, соһуйан ньахчасгына түспүтэ, сонно үрдүгэр саа тыаһа сатараабытыгар чуут уйулҕата көтө сыспыта. Ол да буоллар харафын кырытынан бочугурас табыллан, ньиирээйи ойуур диэки тилибирээн түспүтүн көрбүтэ.

-Бар, аҕал!

Ыт оҕото тугу гынахтаабын сонно тутта өйдөөн, булт түспүт сирин диэки ыстаммыта. Тийибитэ, бочугураһа өссө да тыыннаах этэ,сапсына-сапсына сыгынаһа анныгар киирэ сатаабыта,ситэ баттаан ылан,үрдүттэн үктээбитэ, көтөрө кынаатынан сирэйгэ-харахха охсуолаабыта, ыксаан хаһаайынын көмөгө ыныран, үр да үр буолбута. Уйбаан кэлэн, күлэ түһэн баран, бочугураһы туууан, манааҕатыгар төргүүлэммитэ.

Салгыы хаамсыбыттара. Сотору адаарыйан сытар арбах анныттан муус манган куобаҕы туруорбуттара.

-Туу-хаах, тут!Тут!...

Иһиттиэм-истибэтиэм диэбит курдук, куобах кэнниттэн ыстаммыта.Анараангыта туттарыахча буолан иһэн, бугуйан туора ойбута. Туу-хаах мун кыраайынан суурэн иһэн, туттуммакка ыарыылаах баҕайытык маска сааллыбыта. Ыарыыланар да бокуойа суох ойон туран, салгыы экирэппитинэн барбыта.

Куобах бугуйара, туора-маары ыстанара, Ол айы Туу-хаах өссө кыһыйан-абаран экирэтэрэ. Отой ситиэхчэ буолан эрдэбинэ куобах сыгынаҕы үрдүнэн ойбута. Туу-хаах маһы аннынан ыстанан истэбинэ моонһуттан туох эрэ кыбыс кытаанах ыбылы харбаан ылбыта. Чиччигинии-чиччигинии, хаччыгыныы хаччыгыныы иннин диэки дьүккүйэ сатаабыта да,моонһун ыга туппут баҕайы өссө кытаанахтык ыбылы ылан, тыһынын хаайан, муомахтаан иһэрэ.

Ол дьаабылана сырыттабына, хата, Уйбаан ситэн кэлэн, нэһиилэ арааран ылбыта.

- Көр маны! Акаары! Бу туһах диэн ааттаах. Манна куобах инниэхтээх.Эн буоллабына бэйэн куобах буола оонньоуу сылдьабын!-Уйбаан Туу-хаах муннун туһахха үнгүлүппүтэ.

Бастагы сырыта төһө да моһоллоодооҕун иһин, ойууру улаханлык сөбүлээбитэ,. Сол кунтэн ылата Уйбаан тыаҕа бараары сытан ылар эрэ, үөрэн сырбаналыы түһэрэ.Сыры айы санаттан сананы үөрэтэллэрэ: тиин, кырынаас, солондо, куруппааскы, куртуйах, улар.

Биирдэ бэрт ыраабынан эргийэн дьизэлэригэр төннөн иһэн... биир үрүйэбэ туох эрэ улахан кыыл турарыгар түбэспитэ.Эбээ эмээхсин ынабар майгынныыр эээри, үрдүк дьыабабар атахтардаах уонна наһаа улахан адаар муостаах этэ.Эмиэ Халаачык муос курдук адаар муоһунан сиэлийэн, куотаары гыммыта-Туу-хаах хата ытаан да бэрт! Ынабы хомуйар үөрүйэбинэн үрэ-үрэ, иннин күйө сылдыбыта.Кыыл муоһунан сиэлийэрэ, илин атахтарынан табыйара, ол аайы сырбас гынан сыһа-халты түһэттэрэн иһэрэ.

Ол курдук мучумааннана сырыттахарына, үрүйэ иһин сатарытан саа тыаһа ньиргийбитэ. Кыыл, турбахтыы түһэн баран, атаба адаарыйбытынан сууллан түспүтэ, онтон тihэх тыынынан салгыны тэбиэлээн куһурбаппыта.

-Оо, оҕом сыһа!Туу-хаабым! Улахан Байанайдаах булчут буолсугун!-Уйбаан үөрүүтүттэн ылан кууспаҕалаан ылбыта.

Туу-хаах булт алыбыгар ылардар, ыларан, ойуур олобун ымпыгын-чымпыгын, кини сокуонун этинэн-хаанынан билэн барбыта.Дуоспуруннанан кыра уол Уйбаанчык үлбүрүйэрин соччо сөбулээбэт буолбута. Ол гынан баран син тыыппат этэ.Тыаттан сылайан-элэйэн киирэн, күөс буһарын кэтэһэ таарыйа уот иннигэр сытан сылаанныйаары гыннабына, ботохоно курдук уол кэлэн үрдүгэр сытынан кэбистэбинэ, сэрэнэн ыарытыннарымаары үрдүттэн ньылбырытан түһэрэн баран, оһох кэннин диэки сыбарыйан биэрэрэ...

Хас да сыл ааспыта. Туу-хаах лынкынас хойуу саналаах, модьу атахтаах, кэтит түөстээх , ытарча курдук кытаанах сынаахтаах улахан хара ыкка кубулуйбута. Туу-хаабы кытта сылдьан Уйбаан түүлээх бөҕөнү үлүктүүрэ, аймахтарыгар сөп буоларынан кыыл бөҕөнү сууһарара.. Туу-хаах булчут аата-суола булчуттар сылдьар ыырдарынан, ылыктарынан киэнник тэнийбитэ. Анаан-минээн көрө-истэ, чинчили, атыылыыр буоллабына, атыылаһа кэлээччи да элбээбитэ.

Биирдэ үүтээннэриттэн тэйиччи балаакканан хоно сыттахарына мап-маадыбар атахтаах, барыта түү танастаах киһи бэрт чэпчэкирик сэксэлдьийэн кэлбитэ.

Сотору күөс хоторон аһабыттара.Уйбаан күөһүттэн ытын иһитигэр икки-үс тиини кытта ип-итии мини кутан биэрбитэ.Туу-хаах аһын сойутаары иһитигэр хаары тарыйбытын көрөн ыалдьыт соһуйуу бөҕөнү соһуйбута. Иһити былдыаан ылан, хат сылытан баран, ыт иннигэр ууран биэрбитэ.Туу-хаах эмиэ хаары тарыйбытыгар сөбүү-махтайыы бөҕө буолбута. Өссө төгул сылытаары гыммытыгар Туу-хаах куускэ: «Бар-р»-диэн баран сиэбиттэн хабан ылан, илиитин төттөрү анныбыта.

-Уйбаан! Аташкаан! Эн биһиги бэйэ-бэйэбитин билсибиппит өр буолуһа. Ульакан аташтыы дьоммут. Бэйэбит икки ардыбытыгар ылыһа-бэршэ үөрүйэхпит.Эн миэхэ бу ыккын бэлэһтээ! Манньатын миигиттэн тугу көрдөөбүккун барытын ыһ. Оннооҕор үчүгэй буулуһа шаалаахпын да караһыйбаппын.! Ыккын эрэ аҕал!

-Ньукулаас, доҕор! Туох диэн эттэххиний, бэйэн булчут киһи эээригин! Манньык ыт булчут киһи олоҕор биирдэ эмит көстөн аһар баҕайыта!Ону хайдах мүччү тутуохпунуй?Кээс, доҕор!-Уйбаан мас-таас курдук батан кэбиспитэ.

-Дьэ. Аташкаан! Мин үүннээн-тэһииннээх тылбын ылымматын! Итичэтигэр мантан ыла мин шылыһар ширбинэн быһа окшон аһар буолааһабын! Шүрэккэр тимири дуу, шүүшкэр шимильиэш дуу күүтэ шырыт! – ыалдьыт кыһыран, сахсыллан, сабыннабын түүтэ бурҕаллан, таһырдыа тэлээрис гынан хаалбыта.

Ити кэпсэтии умнуллубутун кэннэ, биир сарсыарда эмиэ куолуларынан тыалаабыттара. Туу-хаах бастаан иһэн, эмискэ үрэн баргыһа түспүтэ. Уйбаан сүүрэн тийбитэ-ыта тийһинэн арҕаһын харбанан баран тула холоруктуу сылдьара, тэйиччи соҕус бөрө айата эстэн бурҕалла сытара.

Уйбаан нэһиилэ ытын уоскутан, арҕаһыгар чоройо сылдьар айа ырбатын сэрэнэн ороон ылбыта. Тэһиһиэхтэрэ дуо? Ытын сүтэн үүтэнигэр төннүбүтэ. Тийһэн бааһын сууйан-сотон, алаадыны эргитэр тимир лаппаакыны кытардан, орулаппытынан бааһын бүүрэ сиэппитэ.

Туу-хаах сотору эмиэ сонор суолугар тахсыбыта.Ол кэмтэн ханас атабынан биллэ-биллибэт судьуйэн ылаһа бааһын оннугар арҕаһыгар манан түү үүммүтэ.

Сааһыары, бултарын болдооҕо бүтэрэ чугаһаан эрдэбинэ, Уйбаан ытын, саатын хаалларан баран,кыра үүтэнин эһиһлээннэ диэри курулуу барбыта.

Үүтэнин аанын аһан эрдэбинэ,иһирдэттэн сүрдээх улахан хап-хара эһэ сулбу ыстанан тахсыбыта.

-һук!-дии түһэн баран Уйбаан тутан турар туут хайыһарынан эһэни сирэйгэ аспыта. Анараангыта соһуйан кэннинэн сыбарыһабыта. Сонно тута быһабын сулбу ойутан таһааран, эһэни түөһүн тылыгар аспыта да, хотуппатаба, түүтүн быһа муус килиэ буолан бөчөхтөһө тоһон хаалбыт этэ.

Өйдөнөн хоннобун анныгар аннхан истэбинэ, тобонобо аһый гына туспутэ, быһажа хаарга эһиллэн хаалбыта.

Күн-хаан тирээбитэ. Киһи эһэни сабырбаһыттан ылан баран өрө анһа сылдыбыта.Эһэ, часкыйа-часкыйа, икки баппаһайынан киһини харса суох кулуура, арбаһас сонун бүттэтэ суох тырыта тыытан кэбиспитэ, дэһиэ тыныраһынан киһи иэдэһин хайа тарпыта.

Обуннар эрэ бүтэрин билэн, Уйбаан хара күүһүнэн чинэһкэлэһэ сылдыбыта,бүлгүнүттэн итии хаан сүүрэн тыккырырын билбитэ. «Таах-сибиэ ыппын, саабын хааллараммын!»...- диэн кэмсинии бөбөтүн кэмсиммитэ.

-Туу-хаах! Туу-хаах! Быһаа!-баар күүһүнэн хаһытаан ытын ыныра сатаабыта.

Хаана дэлби баран, мөлтөөн эрэрин билбитэ. Хайа эрэ түгэннэ үүтээн таһынааһы чөнөчөктөн иннэн сүһүөгэ мөнгөн ылбыта. Онно сөп түбэһиннэрэн эһэ чалахайынан саба тибиирбитэ. Өйдөннөрүөх бокуой биэрбэккэ, адьырба кыыл киһи куйахатын хайа тардан баран тизэрэ көппүтэ.

«Бүттүм!»!...-дии санаат. Уйбаан ханас илиитин эһэ ыыра барых курдук аппыт кып-кыһыл айаһар батары биэрбитэ. Эһэ харса суох киһи илиитин көмүллүүрэ. Сэниэтэ отой эстэн эрдэбинэ, эһэ суос-соботохто өрө сарылыы түһээт, кэлин өттүн сабаа да сабаа буолан баарта. Киһитин быраһан, часкыйа-часкыйа тула холоруктуу сылдыбыта.

Уйбаан өйдөөн көөртө-ыта Туу-хаах кэлэн, эһэ атаһын икки ардынааһы сымнаһас сириттэн ытыран баран тардыалы аһай сылдыар эбит.!

Адьырба кыыл аны харса суох ыты кытта охсуһан баарта. Ыт туох баарынан эһэни иччититтэн тэһитэ сатыыра, эһэ мөлтөөн сытар сиэртибэтигэр барарын мэхэйдиир ардырбаһы быһа охсоору холоруктуура. Туу-хаах ол сылдьан эһэ тыныраһар сиһин, самыытын хайа тартарар.

Молуон охсуһуу үүтээн айаһыттан сыһарыйан , үрэххэ киирэн ырааттар ыраатан иһэр. Уйбаан нэһиилэ туран хараһар саба түһэ сылдыар куйахатын кэннин диэки сыһайар. Үүтээн иһигэр киирэн, өрбөх булан, бааһын бар туомугар кэлгиммитэ буолан баран, анараа үүтээнин диэки үнүөхтүүр.

Тийиэн куобах тириитин кэриэрдэ кэриэрдэ, баастарын баайталыыр. Саатын ииттэн баран, тахсан атын тутан көлүнэр. Онтон уот отто-отто, ытын кэтэһэр.

Түүн үөһүн ааһыта ыта хаан-сиин бөбө буолан нэһиилэ сыллан кэлэр. Уйбаан ытын сыарбажа сытыаран баран дэриэбинэһэ ойутар. Ыл туруута олбуордарын айаһар хааннара чопчулаһа тоһон хаалбыт ыттаах киһини тизэбит сыарбажалаах ат кэлэн тохтуур.

Ол түгэнтэн Туу-хаах аата-суола өссө ордук аарыгырар. Эһэ сэмэлээбит бэлиэтэ-сиһиттэн самыытыгар диэри үс дьураа манан түү үүнэр. Уйбаан иэдэһигэр эмиэ эһэ тыныраһын суола чэр буолан килэриччи оһор. Эмиэ бултаан-алтаан баай Байанайдарын чоһочу, быһаһас сыатынан сырдыгынатан, үөрдэн-көтүтэн бараллар.

Кинилэр тыаттан киирдэллэр эрэ, алаас ыалыгар барытыгар бырааһынньык буола түһэр.Кими да матарбакка булт аһыттан өлүүлүүлэр. Ол аайы дьон барыта Туу-хаах эрэ аатын ааттыыллар.

Биирдэ сайын дьыэлэрин иһигэр аймалһан буола түһэр. Уйбаан сэмээр ыраах бултуу барардыы оностор. Туу-хаах тыажа тахсарыттан үөрэн, сирэйэ-хаража туран кэлэр. Урут булка үөрө-көтө атаарар бэйэлэрэ бу сырыыга бука-бары, эбээ эмээхсинниин, Уйбаанчык уоллуун, ытаһа сылдыаллар.

Уйбаан айаннаары туран Туу-хааһы уйатыгар илдээн ыксары баайбытыгар тугу да өйдөөбөккө, ыйылыы-ыйылыы «илдэ бар!» диэн көрдөһөрдүү сырбанныыр.

-Туу-хаах! Мин сэриигэ бардым. Ыраах! Баһар тыыннах эргиллиэм суожа!.. Сотору аччыктааһын бөбө буолуо... Бэйэм баарым буоллар!... Кытаат, дьоннун хоргутумаар! Эрэнэрим диэн эн эрэ!- ытын кытта киһилии кэпсэтэн, дьоннорун кууһан, уураталаан баран, атын миинэн, алаастан тахсар суол устун сэксэтэ турбута. Эргиллэн көрбөтөбө...

Кырдык, бэрт сотору кэминэн аччыктааһын бөбө буолбута. Алаас ыала Уйбаанчыктарын биллэ-көстө суохтаабыттара. Кини көмөтүнэн күөстэрэ куруук иччилээх буолара. Ол мэлийбитэ. Куобах, куртуйах, улар тутан аһалан, син бэйэтин дьонун айахтарын була сылдыбыта. Ол эрэри ол биир эрэ күннээх аһылык буоллажа дии.Алаас иһигэр баар дьонтон Туу-хааһы кытта улахан булка тэннэ сылдыар кыахтаах эр киһи суожа, онуоха эбии булт сааларын барытын хомуйталаан ылбыттара.

Биирдэ күһүн муус туруута биир куобах ытырыылаах дьыэтигэр төннөн иһэн , алааска киирэр үрүйэни биир кыра соһус тайах субу аһай быһа охсон ааспытын билбитэ.Булчут хаана оргуйа туспутэ, куобаһын быраһаат, экирэтэн элэннэппитэ. Өр-өтөр гымматажа начаас ситэ баттаан ылбыта. Үстээх тыһы тайах ыттан сиргэнэн лаанкыны үрдүнэн атаралаабыта.Ыт хаалсыбакка такымар олорсо сылдыара.

Ол курдук ойуур устун бара турбута. Туу-хаах бэрт ырааһынан эргитэн тайаһы алааһыгар үүрэн киллэрбитэ. Аһылаан мөлтүү быһыытыйбыт тайаһы ким эмит ытаарай диэн алааһы эргийэ

ыалтан-ыалга уурэ сылдыбыта .Ким да саанан ыгыах киһи суоҕа, барыта оҕо-дьахтар, сарылаһа-сарылаһа, дьиэлэрин таһыгар турбуттара.

Алааһы хаста да эргийбиттэрэ. Туу-хаах бачча булт таах баран хаалыабыттан улаханлык абаккарбыта, арҕаһыгар түһэн бэйэтэ охторо сатаабыта-эдэр тайах күүһэ-уоҕа сүрдээх этэ, бэрт кыратык байааттаннаан эрэ ылбыта.

Онтон өй ылан, Туу-хаах тайаһын алаас үрдүгэр баар кыракый дьүөдэҕэ таһааран түһэрбитэ. Тайах мууһу тоһута-тоһута унуоргу кытыл диэки устан ньолбойбута. Ыт муус устун сүүрэ сылдьан иннин күүйэ көтөн ылара...

Дьахталлар ким сүгэ, ким атырдыах тутан дьүөдэҕэ аҕылаһан-мэнгилэхэн киирбиттэрэ. Туу-хаах үрэн моргуйа-моргуйа, тайаһы ууттан эрэ таһаарбат мөккүөргэ сылдьара. Дьон дүөдэни тула туран, тайах кытыыга чугаһаатар эрэ ый-хай бөҕөнү түһэрэллэрэ.

-Саа суоҕа абалаах да баҕайы!- Мотуруос диэн киппэ көрүннээх доруобай дьахтар төттөрү-таары хааман үллэннээбитэ.- Хоту диэкилэр кытыыга таһаарыман! Хаһытаан! Хаһытаан!

Мотуруос атырдыах угар быһаһы баайан баран, тайылыырдыы оностон, тайахха чугаһаабыта. Туу-хаах ону сэрэйбиттии тайаһы кини диэки күүһэн биэртэ. Мотуруос мииннээн-мииннээн баран, тайыытын тайах ханас хонноҕор анныбыта. Тайах күүскэ хамсанан. Дьахтар тайыытын төлө тутан көбөспүтэ. Тайах улаханлык хотуттарбакка үөс диэки устан ньолбойбута.

Туу-хаах абаккатыгар баргыһа түһэн баран, тайах иинин күүйэ суурбутэ. Тайах илин атаһынан ырбыы мууһун тогута охсон атаҕа тургуйуох сиригэр чугаһаан барбыта. Атаҕа сиргэ тирэннэр эрэ-быраһай, эрэйдэрэ барыта таах хаалар.

Туу-хаах суос соҕотохто тииһинэн тайах таныытыгар хатана түспүтэ уонна туох баар ыйааһынынан тайах төбөтүн ууга тимирчи тарпыта. Ыт уонна тайах төбөтө ууттан көстүбэт буолан хаалбыттара.

Тайах төбөтүн ууттан таһаараары мөбүс да мөбүс, булумахтан да булумахтан буолбута да, ыт өлөр хабыытын хабан, дьаакыр курдук тарда сылдьар быһыылаага. Тайах улам-улам мөхсөрө мөлтөөн баарта. Онтон иккитэ-устэ өрүтэ туллэх-туллэх гынан баран, нуурайан, уутан иһэ көппөйөн тахсан кээлтэ...

Туу-хааһы алаас дьоно бары аһыйбыттара. Кичэллээхтик туоска суулаан, ууга өлбүт дьүөдэтин таһыгар көмпүттэрэ, урдугэр кириэс анныбыттара. Уйбаанчык уол онно харандааһынан суруйбута: «Булчут ыт Түөрт Харах. 1943 сыл, алтынньы 4 күнэ».